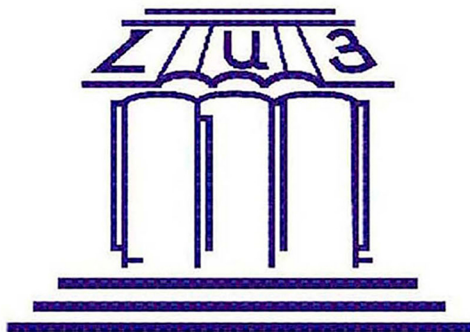

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

Street 1
Tremont Street
High Street

15 NOV 2011

Ս. ՏԵՐ Մ. ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

Հ Ա Յ Ք

Ի ՀԱՐԱՒԱՅԻՆ ՀՆԴԿԱՍՏԱՆ

Արտատպւած «Բազմալիզ» համըլխարամէն
(ամ 1922, թիւ 3, 5, 6)

ՏՊԱԳՐԱՏՈՒՆ ՄԻԻԹԱՐԵԱՆՑ

Ի ՍՈՒՐԲ ՂԱԶԱՐ — ՎԵՆԵՏԻԿ

1922

9(47.925)

S-38

9(47.925)

5-38

Ս. ՏԵՐ Մ. ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

Հ Ա Յ Ք

Ի ՀԱՐԱՒԱՅԻՆ ՀՆԴԿԱՍՏԱՆ

Արտատպուած «Բազմալից» հանդիսարանէն
(ամ 1922, թիւ 3, 5, 6)

6762

ՏՊԱԴՐԱՏՈՒՆ ՄԻԻԹԱՐԵԱՆՅ

Ի ՍՈՒՐԲ ՂԱԶԱՐ — ՎԵՆԵՏԻԿ

1922

20 AUG 2013

16118

Հ Ա Յ Փ

Ի ՀԱՐԱՒԱՅԻՆ ՀՆԴԿԱՍՏԱՆ

Մեր համեստ դիտաւորութիւնն է, սոյն
յօդուածոյս մէջ, նախ յիշողութիւն առնել
համառօտիւ՝ վերաբերութեամբ մի գրչագիր
մատենի, գրուած երկու հարիւր քսան և
երեք ամօր յառաջ Հնդկաստանի Մադրաս
քաղաքում, ապա անցանել Հայոց հաս-
տատման նկարագրութեանն Մադրասի
մերձակայ Միլափուռ հնադարեայ քա-
ղաքում և, պարբերաբար, հուսկ ուրեմն՝
ակնարկ մի ձգել Քրիստոնէութեան սկզբ-
բնաւորութեան ոմանց դերակատարաց և
նոցա հետևորդից զործառնութեանց վերայ՝
Հարաւային Հնդկաստանում, մինչև Միջին
Դարուց ժամանակներն:

Լոնտոնի Բրիտանական Թանգարանին
մէջ՝ խնամօր պահպանեալ մի հարիւր

9169
42

յիսուն և երկու Հայկական կարեւոր Հին գրչագրից կարգում միայն մի հատն¹ գրուած է Հարաւային Հնդկաստանում (Մադրասում), բաղկացեալ իբր երկու հարիւր թերթերէ և բովանդակելով վկայաբանութիւնք վարուց Մարտիրոսաց և Տեսութիւնք ի վերայ Անկանոնականաց. յաւել ընտանի նորոյս սերնդոց Ոսկեփորիկ աւուամբ որոյ Յիշատակարան, որ գոյ զետեղեալ ի վերջ Գրչագրին, ահաւասիկ ընդօրինակեմք անփոփոխ՝ յօգուտ սիրողաց Հայկական հնարանութեանց : — « Ով սիրելիք ի տէր եթէ կարդալով կամ օրինակելով խնդրեմ ձեզանէ որ զբողաց սորին զմալէրն և ծնողքն իւր զհայրն և զմայրն զնանայջանն և զհայրն Ովաննէսին մեղացն թողութիւն խնդրէք և մի բերան ողորմի տացուք և դուք յիշեալ լինիջիք ի տէր յաւուրն դատաստանի Քրիստոսի : Արդ գրեցաւ ի փոքր քաղաք որ կոչի Չինի փաթայն² և է օթեանն իմ ի Ըսպահան

1. British Museum, Թիւ. Harl. 5429.

2. Մադրաս քաղաքի նախկին անունն էր Չինեափաքանաւ, որ Հնդկաց Տամիլ լեզուաւ նշանակէ « Փոքր ծովաքաղաք » (Չինեա, լիննի կամ սինեա = Փոքր և փաքանաւ = Ծովաքաղաք) :

որ մեծ և հռչակ ի հայաստան և ի ջուղան և է առաջնորդ մեր հոգեւոր եպիսկոպոս տէր¹... և է սրբազայն և առաքելայշնորհ : Եւ է իշխող և իշխան քսայսէր զպրն Ղօզազն և հռչկ մեծայմեծաց և խօսաւ կից թգրաց և ի պարծանս քսասիրաց : Արդ եղև թիւն փոքր². ձգ. նդր ամսին ԻԵ. ունն » :

1. Ստեփաննոս, Նոր Զուգայեցի, նստելով յԱթոռ Առաջնորդութեան Նոր Զուգայի 1684ին, իբր 1696ին մեկնում է առ Էջմիածին հրաւիրեալ լինելով առ կաթողիկոսական Աթոռ, բայց օտարազգ թշնամեաց մատուցեալ կոտորածէ իւր մահկանացուն, երևանում, բնաւ մեջ, 1697ին, Սորան յաջորդող, Աւէքսանդր Նոր Զուգայեցի, բարձրանում է յԱթոռ Առաջնորդութեան երկու տարի ժամանակ անցանելէ յետոյ (1699ին), ուստի 1698ին, երբ այս Յիշատակարանն գրուեցաւ, Նոր Զուգայի Առաջնորդական Աթոռն թափուր լինելով ունէ անուն յիշատակուած չ'է :

2. Մովսէս Բ. կաթողիկոս (551-581) զումարեց, 552ին, Գուրինի Երկրորդ Ժողովն որով Հայոց Թուական սկիզբնաւորեցաւ (11. Յուլիս, 552) և այդ սկզբնաւորութեան հետ նաև « 532 » ական Տոմարական Առաջին Մեծ Զատիկան Շրջանն, Այդ Շրջանն աւարտեցաւ 1084ին (552 + 532 = 1084) և Երկրորդն 1616ին (1084 + 532 = 1616) : Այդ տարի, այսինքն 1616ին, երբ « 532 » ական երրորդ Շրջանն սկսելոյ վերայ էր, պէտք էր նոր Տոմարացոյց կազմել աւարտելի 2148ին (1616 + 532 = 2148) : Նոր Զուգայի զիտնական Վարդապետ մի, Ազարիա անուամբ, ինքնաբերաբար յանձն առնելով

Լոնտոնի Հանրային Արձանագրութեանց Պաշտօնատան պատկանելի փոքրիկ թանգարանին մէջ (Public Records Office Museum, Chancery Lane, London, Case K. N°. 113) ի ցոյց դրուած է նամակ մի՝ որ գերագանցօրէն հետաքրքրական է վասն մերազնեայ ուսումնասիրողաց որք հետազօտողք են՝ Հայկական հնագիտութեամբ պարապելով : Թուակիր 4 փետրուար, 1664, տողուած է այն Հրնդկաստանի Միլափուռ քաղաքի Հայ Քաղաքապետէն առ Անգղիոյ Արքայն Կարոլոս Բ : Բուն նամակն գրուած է բովանդակօրէն՝ Փորթուգալերէն լեզուաւ, այնու պատճառ

այդ կարեւոր գործ, սկզբնաւորեալ Մարտ 21 (հ. Տ. Մարտ 31) 1616ից, յաջողապէս պատրաստեց զոր անկէր : Ազարիա, նոյն ժամանակ, նաեւ հիմնեց մի նոր Ազգային թուական, « Փոքր » կամ « Ազարիա » ի, զոր հոր Զուգայեցիք գործ ածեցին իբր երկու հարիւր և յիսուն տարի : Ուստի սոյն Յիշատակարանիս թուականն, ԶԳ. այսինքն փոքր թուոյն 83երրորդ տարին, համեմատի ընդ Յամի Տեառն 1698 :

1. Շնորհապարտ եմ առ Miss Stuart Browne, Քարտուղարուհի Լոնտոնի Հայոց Միացեալ Ընկերութեան և յայտնի զրազէտ և բանաստեղծուհի, որ առաջին անգամ տեսնելով այս նամակ՝ իմ ուշադրութիւնն հրաւիրեց առ այն :

ռաւ որ 1517էն սկսեալ մինչև 1662՝ Միլափուռ Փորթուգալացոց տիրապետութեան ներքոյ էր, ուստի և նոցա լեզուն մի միայն ընթացիկ Եւրոպական բարբառն էր ի գործածութեան այդ քաղաքի մէջ յընթացս այդ ժամանակամիջոցին և մինչև ժիլդարու վերջն իսկ, և, վասն որոյ, ծանօթ տեղւոյն ուսեալ զասակարգին, սակայն՝ նամակագրին ստորագրեալ անունն, Մարգոս Բորգադ, մաքուր և պարզ Հայերէն է : Վերապահելով առ այժմ մեր նշմարանքներն, նախ զետեղեմք ի ներքոյ այդ նամակի մեր Հայերէն թարգմանութիւնն :

« Այն բարերար հոգւովն որ բնակաւ
« նապէս ընկերէ համայն վեհափառու
« թեանց և որոյ, ըստ համբաւոյ հասեալ
« առ իս, Վեհափառութիւն Ձեր իսկ՝ առան
« ձնակի շնորհօք և ինքնիշխանութեամբ Եւ
« կնից՝ գոյ ժառանգորդ, Ես, Մարկոս Ռօ
« զադօ՝, Ազգաւ Հայ, Քաղաքապետ՝ յեր

.1 ի ստորեւ նամակին՝ Հայերէն ստորագրութիւնն է Բորգադ որոյ, աներկբայ, « Ռօզադօ » փորթուգալերէն որդեգրութիւնն է :

2. Guernador.

« կիրան Մէլափուռայ¹, համոզեալ եմ ի
 « միտս զի այսու մարթ լինիցի ինձ ա-
 « պաւինիլ առ Չեզ և յերկիր խոնարհիլ
 « յոտս Վեհափառութեան Չերոյ, ըստ
 « մասնաւորի աղաչելով ի գթառատ Արեւ-
 « նէդ² զիջանիլ ի հայցուած իմ ի մա-
 « կագրել զիս ի շարս հաւատարիմ ձեռ-
 « նածու հպատակաց Չերոց, զի պատաղիմ
 « խորին մտահոգութեամբ՝ շքեղանալ այ-
 « դու շնորհաշուք կոչմամբ։ Թէպէտ և
 « անցուցանեմ զկեանս իմ յայսոսիկ հե-
 « ոււոր կողմանս (սակայն և այնպէս) ան-
 « ձամբ անձին երաշխաւորիմ յամենայնիւ՝
 « ընդ խանդաղատանս իմ՝ զոր կրեմ առ
 « պերճապայծառ հռչակ Վեհափառութեան
 « Չերոյ։ Եւ ամենեքին այնորիկ որք ա-
 « մենապատուական են յարտադրութիւնս

1. Melapor կամ Meleapor ըստ Փորթուգալացոց
 յորջորջման, Mylapore ըստ Անգղիացոց և Միլափուռ
 ըստ Հնդկահայոց։ Անկանի իւր հինգ մղոնաչափ առ
 հարաւակողմն Մադրաս քաղաքի և է մի ի հնագոյն քա-
 ղաքաց Հարաւային Հնդկաստանի։ Սկսեալ ԺԶ. դարու
 սկիզբէն Միլափուռ, փոխ առ փոխ, ծանօթ է նաև «Սուրբ
 Թովմա» անուամբ (St. Thomé), ի պատճառս աւան-
 զութեանն թէ Թովմաս Առաքեալ նահատակեցաւ Մի-
 լափուռում 68 թուականին։

2. Նշանակէ Ագնուածին վեհանմուծենէդ։

« երկրիս և, ըստ նմին օրինակի, ամե-
 « նայն ինչ որ ունի զյարգ և զարժէս,
 « Ես, որպէս Քաղաքապետ սոյն երկրիս,
 « ձօնեմ ի ներքոյ ոտից Վեհափառութեան
 « Չերոյ։ Ո՛չ ճառեմ զբանս զայսոսիկ
 « որպէս զառհաւատչեայս արժանաւորու-
 « թեան իմում՝ այլ որպէս զուխտս երա-
 « խայրեաց հաւատոց իմոց առ յապայն,
 « վստահ լինելով զի Արքայական հոգի
 « Վեհափառութեանդ ո՛չ ունի արհամար-
 « հել այլ բարեգթօրէն հիւրընկալնուլ
 « զայնոսիկ որք խոնարհաբար հայցեն
 « զհովանաւորութիւն և զպաշտպանու-
 « թիւն Վեհափառութեան Չերոյ։ Մատանի
 « մի մեծաքանակ՝ կապոյտ զոհարաւ .
 « այլ մատանի մի ևս մեծագոյն՝ ոսկե-
 « զոյն յակնթաւ². և մատանի մի կարմիր
 « յակնթաւ՝ փոքրագոյն քան զվեր յի-
 « շեալսն. մի հատ մարգարիտ բարէմայ³ .

1. Robin, ըստ բնագրին. բայց թուի մեզ նշանակէ
 կամ Շափիդայ (Sapphire), Ակն երկնագոյն (Turquoi-
 se) և կամ Տօպազին (Topaz).

2. Դեղին Աղամանդ (Yellow Diamond) և կամ
 Ոսկեքար (Chrysolite).

3. Հաւանականաբար՝ Հանրածանօթ մարգարտաբեր
 Բահրէյնի (Bahrein) կղզիք ի Պարսից Ծովածոց, զորս

« պատուական կարմիր յակինթ մի բեր-
 « կրալի ի տես՝ ընդելուզեալ ոսկեկուռ.
 « գոհար մի վասն կրելոյ ի վերայ լան-
 « ջաց և կարելի առ ի զատուցանել ի
 « մասունս՝ լինելով ակն մի հանդերձ
 « երեքկին կապոյտ և ճերմակ շերտիւք¹.
 « և ևս ակն մի ծանրարժէք և մեծաքանակ
 « ըստ դատողութեան բնիկ երկրականաց
 « տեղւոյս որք վկայեն առգայն գոլ մեր-
 « ձաւոր ական կարկեհանի²: Այսոքիկ ա-
 « մենեքին, ամփոփեալ ի փոքրիկ տուփ մի

Փորթուզալցիք տիրապետեցին 1507էն մինչև 1622 երբ
 Մեծն Շահ Աբբաս արտաքսեց Նոցա այդ Կղզիներից,
 Յարեմը նաևս որ «Բար», ըստ ներհուն Հնդկաբան Sir
 Richard Templeի, կազմէ ամանցական մասնիկ մի,
 Հնդկերէն լեզուաւ, յօդեալ ընդ անուանց քաղաքաց Հա-
 րաւային Հնդկաստանի՝ որք ի Տիննէվէլի Նահանգ և
 որ նշանակէ «ափ»: Հանրածանօթ են սոյն Տիննէվէլիի
 ծովափանց մարգարտի արտածութիւնք (South In-
 dian Pearl Fishery). Թերեւս նամակագիրն ակնար-
 կէ առ վերջինս բայց, ըստ մեզ, յաւել հաւանական թուի
 առաջինն:

1. Եղնգնաքար, Sardonyx, և կամ Onyx.

2. Carbuncle, որ բազմիցս կոչի նաևս Pyrope և
 Hyacinth և նոյն է որպէս «բարէկէթ», Եբրայեցերէն
 լեզուաւ, որ ի հունմն՝ կազմէր մի յականց պատուակա-
 նաց Քաշանայապետին լանջապանակին (Տե՛ս, Գիրք
 Եից, ԺԲ. 17, ԼԹ. 10).

« ոսկեկուռ՝ և կնքեալ նոյն իսկ կնքով
 « որ առ երի ստորագրեալ անուանս, նուի-
 « բեմ և զետեղեմ ի ներքոյ ոտից գերիշ-
 « խանութեան Չերոյ և պաղատիմ ողոր-
 « մագին, զի որովհետեւ ահաւասիկ հլու
 « հպատակ և ծառայ եմ Ձեր՝ շնոր-
 « հաբաշխութեամբ Չերով յայտարարել
 « զիս շնորհեսջիւք յայսոսիկ յԱրևե-
 « լեան կողմանս՝ որպէս նուիրագրեալ
 « ոմն առ Վեհափառութիւն Ձեր: Եւ
 « արդ՝ որովհետեւ գործ նաւաշինու-
 « թեան, ըստ ամենայնի լիակատար, զը-
 « ժուարին է յայսոսիկ կողմանս, աղեր-
 « սեմ առ Վեհափառութիւն Ձեր պարգեւել
 « ինձ զնաւ¹ մի, որով ծառայք ծառայի
 « Վեհափառութեան Չերոյ նաւորդելով ի
 « մասունս Արևելից՝ շահեսցեն զիրս պա-
 « տուականս և մեծարժէս առ ի նուիրումն,
 « անընդհատաբար, առ Վեհափառութիւն

1. Արևելեան Հնդկաց Բնկերութեան Պաշտօնական
 Արժանագրութեանց մէջ ընթեռնում ենք որ ԺԵ. Դա-
 րու միջերում ամենամեծ նաւերն յաւել չ'էին քան 600
 տոնակշիւ (600 Tons) և 100 և 200 տոնակշիւներն
 առ հասարակ էին: Ուստի՝ տեսանելի է որ Պարոն
 Մարկոս Բորզագի սոյն խնդիրը ահազնածախս բան
 մի չ'էր:

« Զեր ըստ հաճոյից Զերոց՝ և որպէս
« պարտաճանաչութիւն երախտագէտ ծա-
« ռայի Զերոյ: Եւ վստահ ի հաւատ իմ
« ի լրումն նպատակի Սղերսագրիս այս՝
« և ո՛չ նուազ ի հաշտ հոգի Վեհափա-
« ռութեան Զերոյ, աղօթեմ առ Յիսուս
« Քրիստոս շնորհել Վեհափառութեան Զե-
« րում զյաղթանակս առաւելեալ ևս քան
« զէս ընդ բազմապատիկս ի վերայ ապրն-
« տամբ հպատակաց Զերոց, որք ոսոխ
« հանդիսացեալ են ընդդէմ Օրինացն Քրիս-
« տոսի, որպէս և այլ ամենայն բարեյա-
« ջողութիւն և երջանկութիւն ըստ ըղծից
« Զերոց »:

Մէլապօր, 4 Փետրուար, Յամին 1664:

Կնիք

Վեհափառութեան Զերում,
Խոնարհ և հաւատարիմ ծառայ,
(Ստոր Հայերէն) Մարգոս Բոքագղ:

Ի յետին կողմն գրութեանն զետեղեալ
է Հասցէն: — « Առ Նորին Շնորհազարդ
« և Սմենապայծառ Վեհափառութեան, Դօմ
« Կարլօս¹. Թագաւորին Անգղիոյ և Գերիշ-

1. Կարլոս Բ. (Charles II.) Թագաւոր Մեծին
Բրիտանիոյ 1660-1685, Քաղականութեամբ՝ ճարպիկ

« խան Տեառն Մեծին Բրիտանիոյ, որում
« Ած. պահպանեսցէ ևայլն »: Սորան հետեւի
« ի Քաղաքապետն Մէլիապօրայ »:

Ի միջին կողմն գրութեանն (որ երկծալ
է) գոյ հետեւեալ Անգղիերէն մակագրու-
թիւն: — « Գրութիւն ի Մարկոս Ռօզադօէ՝
« Քաղաքապետ Միլափուռայ (և Թարգ-
« մանութիւն նորին Սպաներէն լեզուաւ)
« ուղղեալ առ Թագաւորն. Թուեալ ի 4
« Յունուարի², 1664, և պատեհապէս
« ստացեալ Յուլիսին, 1664 »:

Վերյիշեալ նամակի թուղթն ճերմակ է
և երկծալ ի ճակատի կողմէն, որոյ երեսն
գրոշմեալ է ի սփիւռ՝ ոսկեզարդ շուշա-
նօք և որոյ կէս երեսն բովանդակէ գրու-
թիւնն առ Թագաւորն: Թղթոյն միջին կամ
հակադարձ կողմն անզարդ է և պարունա-
կէ Սպաներէն Թարգմանութիւնն զոր ի
վեր յիշատակեցինք:

Երկծալ թղթոյն երկայնութիւնն է 18
բթաչափ (inches), ուստի 36 երբ ընդ-

և ժողովրդասէր բայց բարոյականութեամբ՝ ո՛չ շատ
բժականդիր, որով շահեցաւ «Merry Monarch» (Զուար-
ճասէր Միապետ) Տիպոսն:

1. Բոքագղ, ըստ Հայերէն բուն ստորագրութեան:

2. Իրօք, բնագրին մէջ, ամսաթիւն է 4 Փետրուար:

լայնեալ ի մի էջ և լայնութիւնն է 13 բթաչափ կամ 26 ի մի էջ: Թուղթն, ոսկեղեղանք և գրութիւնն իսկ՝ բոլորովին անաղարտ և թարմ մնացած են ի հեճուկս երկու հարիւր և յիսուն տարիներ անցանելէ այն ժամանակէն երբ տողուեցաւ: Կնիքն, բաղկացեալ սովորական կարմիր լաքէ, պարզ է և յստակ և կրէ զդրոշմ Եկեղեցւոյ միոյ ընդ սրածայր զմբեթի (թերևս Սուրբ Թովմայի Գերեզմանին վերայ կառուցեալ հոյակապ Մայր Եկեղեցին որ գոյութիւն ունէր Միլափուտում այդ ժամանակում, որոյ շինուածոյն նմանութիւն ունի, մասամբ, սոյն զրոշմատիպ, ըստ պատկերաց՝ զորս մեք տեսած եմք երկու տարբեր հրատարակութեանց մէջ): Գմբեթին յաջ և յահեակ՝ տեսանելի են լատիններէն տառերն I և M: Հետագօտութիւնք դեռ պակասին առ մեզ թէ արդեօք որոյ ներկայացուցիչը են այդուքիկ երկու տառերն:

Մակագրութիւնն որ ի յետին կոյս նամակին, զոր ի վեր յիշեցինք, ցուցանէ որ նամակն և, անտարակոյս, նաևս գահարեղէն պարունակող ոսկետուփն անկորուստ ստացուեցաւ թագաւորին կողմէ:

Լոնտոնի Արեւելեան Հնդկաց Ընկերութեան Արձանագրութեանց մէջ կարդում ենք: — « Ռօյալ Կատարիմայով (Royal Katheri-ne, Առաջաստանաւ) ժամանեցաւ Պարոն « Զէյմս Բընս (Mr. James Bunce) « բերելով պարգև մի յանձնաւորութենէ « ումեքէ որ ի Ձեր կողմանս առ վեհա- « փառութիւն Թագաւորի մերում: Ուրիշ « բան չ'եմք կարող առնել քան զարմա- « նալ որ Դուք ստանալով այդ պարգև՝ « յանձնեցիք զայն յատկացեալ մի անձին, « փոխարէն յանձնարարելոյ առ մեզ (ըստ « սովորական ձևակերպութեանց) որպէս « զի մեք մարթանայինք հաշիւ տալ առ « այն՝ ըստ տրամադրութեան: Արդ, թէ « արդեօք այդ պարգև բերողն ինչ պա- « տասխանի ունի բերել առ Ձեզ (ի վե- « րադարձին՝) մեք ո՛չ գիտեմք: Զիարդեիցէ, « այլ ուէ միջոց չ'մնայ մեզ քան յան- « զիմանել Ձեզ վասն այս արարելին և « ծանուցանել Ձեզ որ մեք խորհիմք թէ « անյարմար է քաջալերել այսպիսի մի « գործելակերպ յետ այսու¹ »:

1. The East India Company, London, to The Agent and Council at Madras, 21. Dec 1664

Տեսինք որ Ընդգրկի նամակն գրուեցաւ Փետրուար 4ին, 1664 (ըստ Նոր Տոմարի որ ի գործածութեան էր Միլափուռում, այդ քաղաքն լինելով ի ներքոյ տիրապետութեան Փորթուգալացոց որք արդէն հետևորդք էին Նոր կամ Գրիգորեան Տոմարին) որ համեմատի ընդ 25 Յունուար, 1664 (ըստ Հին Տոմարի որ դեռ ի գործածութեան էր Մադրասում, ըստ որում, որպէս զիտեմք, Անգղիացիք ընդունեցին Նոր Տոմարն ոչ յառաջ քան 1752 թուականն): Նոյն օրն իսկ որ այդ նամակն գրուեցաւ (25 Յունուար. Հ. Տ.) Ընդգրկէ յղեց զայն առ Մադրաս (որ է իբր հինգ մղոնաչափ հեռի Միլափուռէն) առ Սըր Եդուարդ Ուինտըր (Sir Edward Winter) Արևելեան Հնդկաց Ընկերութեան Աւագ գործակատար Մադրասում: Յաջորդ օրն (26 Յունուար, ըստ ժամանակակից

(Letter-Books. Vol. III. p. 439). Շնորհապարտ եմ առ Miss L. M. Anstey, գիտնական Քարտուղարուհի յայտնի Հնդկաբան Sir Richard Temple, որոյ միջոցաւ մարթացայ ձեռք բերել այս նամակի օրինակն Լոնտոնի India Office-ի հնախոյզ և պատմաբան Mr. William Foster էն, որում և պարտիմ նոյնպէս իմ շնորհակալութիւն:

Արձանագրութեանց) Ռոյալ Կատարիւնայ նաւն մեկնեցաւ Մադրասէն, տանելով այդ նամակն ընդ պարզեին և ժամանելով յԱնգղիա վեց ամիս նաւորդութենէ զկնի (Յուլիսին):

Ուշադրութեամբ որոնեցինք Կարոլոս Երկրորդի Առանին թղթակցութեանց ցանկն՝ 1664 տարւոյն պատկանելի, բայց ուէ գրաւոր պատասխանի չտեսինք Մարկոս Ընդգրկի նամակին: Անհնարին թուի հաւատալ որ « Զուարճասէր Միապետ » նմերժէր այդպիսի մի թանկագին գոհարեղինաց պարգև: Խորհիմք թէ յաւել հաւանական է որ նամակաբեր Պարոն Զէյմս Բընսի միջոցաւ իւր բերանացի շնորհակալութիւններն յայտնեց նամակագրին, յարելով նոյն ժամանակ որ ըստ Արևելեան Հնդկաց Ընկերութեան Օրինական Կարգադրութեանց՝ անտրամադիր գտանէր զինքն յանձն առնուլ միջամտաւ լինելոյ Հնդկաստանի վերաբերելի ուէ գործոց մէջ: Սակայն եթէ, իրօք, գրաւոր պատասխանի առաքեց, այդ գրութիւնն այլևս գոյութիւն չ'ունի:

Սըր Եդուարդ Ուինտըր՝ Լոնտոնի Ընկերութեան Աւագ Գործակատար ընտրուե-

Հայր Ի հարաւ. ձեռք.

2

ցաւ, Մադրասում, 1661ին: Միահեծան
և ինքնակամ բնակչութեան տէր լինե-
լով՝ արդէն 1664ին (Ընդզգի նամակի
գրութեան տարին) ծանր խռովութիւն և
երկպառակութիւն տիրէին ի մի կողմանէ՝
ընդ մէջ իւր և Մադրասի իւր խորհրդակ-
ցաց և ի միւս կողմանէ՝ ընդ մէջ իւր և
Լոնտոնի Տնօրինաց ուրբ, վերջ ի վերջոյ,
1665ին, նորան պաշտօնանկ արարին¹:
Վասն որոյ՝ ի պատճառս իւրեանց մէջ ծա-
գած գժտութեանց և պառակտմանց՝ Սըր
Եղուարդ Ուինտըր՝ Քաղաքապետ Ընդզգի
նամակն և պարզեն առաքեց Անգղիոյ
Թագաւորին, Պարոն Զէյմս Բէնսի միջո-
ցաւ, անկախ սովորական գործելակերպից,
որով ստացաւ Տնօրինաց յանդիմանական
նամակն զոր ի վեր յիշատակեցինք, և
որոյ ի պատասխանի՝ Մադրասի Խոր-
հուրդն, 9 Յունուար, 1666, թուակիր
նամակաւ (O. C. 3147) առ Լոնտոնի
Ընկերութիւնն, գրէ. — «Պարզեն որ
«առաքեցաւ աստէն առ Վեհափառ Թա-
«գաւոր մեր, Պարոն Զէյմս Բէնսի յան-

1. Dr. Noland. *History of the British Empire in India and the East* (Chap. XLI. p. 663).

«ձնակատարութեամբ, մասնաւորապէս
«յանձնարարուած էր շնորհիւ Սըր Ե-
«ղուարդ Ուինտըրի, որ խորհեցաւ նե-
«ղութիւն չպատճառել Զեր Արժանապա-
«տութեանց այսպիսի մի դուզնաքեայ
«խնդրով»: Ապաքէն՝ տարակոյս չ'ու-
նիմք որ, իրօք, Հայազգի Մարկոս Ընդզոյ
Քաղաքապետ էր Միլափուռայ, 1664ին,
ըստ վերյիշեալ վկայութեանց:

Հարաւային Հնդկաստանում՝ Միլափուռ
է մի յամենահին քաղաքաց: Հնդկաց Տա-
միլ լեզուաւ (տեղւոյն բուն խօսակցական
և նաև կարևոր դասական լեզու), Mai-
lapur նշանակէ «Քաղաք սիրամարգաց»
և, ընդհանրապէս, համարի լինիլ նոյն՝
զոր Պտղոմէոս յիշատակէ «Malli-Arpha»
անուամբ: Հին Միլափուռի աւերակներն
(ժամանակաւ տեղի տալով Նոր Միլա-
փուռին) դեռ տեսանելի են: Հայ վաճա-
ռականներ այս տեղ հաստատուեցան առ
նուազն՝ ԺԵ դարում և պիտի ցուցանեմք,
յիւրում տեղւոջ, որ Հայերն մեծ դեր
կատարեցին՝ Նոր Միլափուռի կամ St.
Thomé de Meliaporի հիմնադրութեան
և կառուցման նախապատճառ լինելով,
ԺԶ դարու սկիզբներում, փորթուղացւոց

տիրապետութեան սկզբնաւորութեան միջոցին:

Միլափուռ քաղաքին յարակից՝ գոն երկու բլուրներ տեսանելի ծովից, որոց մին կոչման է «Կրտսեր Բլուր» կամ «Կրտսեր Լեռն» (Little Mount), որոյ վերայ քարանձաւի մի մէջ թովմաս Առաքեալն քարոզեց Աւետարանն, ըստ հնագոյն Պատմագրից: Սորին կից՝ գոյ միւս մի, բարձրագոյն քան զառաջինն, «Բլուր» կամ «Լեռն Սրբոյն Թովմայի» (St. Thomas, Mount), պարզելով յայս կոյս՝ ծովն լայնատարած և յայնկոյս՝ լեռնաքամակ ծառազարդ, որոյ վերայ թովմաս ի ծունգս անկեալ աղօթէր՝ երբ նիզակահար մարտիրոսացաւ զոհ լինելով բրահմանական բուռն ատելութեան¹:

Կարգ մի բարձրայօն պատմարանից՝ թովմայի քարոզչութիւնն Հարաւային Հնդկաստանում համարին որպէս լոկ առասպելախիստն զրոյցը, որովհետեւ ականատեսք՝ Մաթուսաղայի երկպատիկ կեանքն չ'ունեցան որ անցքերն անձամբ պատմէին

1. Թովմաս Առաքելոյ գործոց և վարուց մանրամասնութեանց մասին, S. Maffei, *History of India*, Col. Ag. 1590.

սերկեանս յաւուր ոմանց քննական պատմարանից: Թո՛ղ նախ աչաց յանդիման ունենամք ժամանակի հնութիւնն: Թովմաս իւր կենաց վերջին մասն անցրեց Հնդկաստանում 52 թուականէն մինչև 68: Մտածեցէ՛ք. մինչդեռ Հայաստանի թագաժառանգ, Տրդատ Առաջին, արքայավայել խնձոյքներով՝ պատուասիրւում էր Հռովմի մէջ, ստանում Հայաստանի Արքայական Թագն Ներոն Կայսեր ձեռամբ և փառաւորւում մարմարիոնեայ Արձանաւ (զոր Արձան կարելի է տեսնել մինչ ցայսօր Փարիզի Լուվրի Թանգարանին մէջ), Միլափուռի մէջ թովմաս Առաքեալ կատարում էր Քրիստոսի պատուիրանն, «Երթա՛յք, աշակերտեցէ՛ք զամենայն հեթանոս»: Ուզիմք ասել թէ խնդիրն յերեկեան և յեռանդեան հարց չ'է այլ շատ հեռաւոր ժամանակի: Ուրեմն թո՛ղ չփորձեմք, ընդունայն, արուեստական ուղտեր հնարել և ջանամք վարել նոցա «ընդ ծակ ասղան», այլ յաւէտ՝ խելամորէն ջօշափել խնդիրն և եթէ անկարող հերքել ըստ ամենայնի՝ հաւատ ընծայելի փաստիւք, թո՛ղ ունկնդիր լինիմք և անսամբ բանից հնագոյն և ժամանակին յաւել մերձաւոր

պատմչաց: Թո՛ղ անհաւատացողը ասեն մեզ թէ իւրեանք ունին ուէ՞ դրական ապացոյց որ մեզ հաւաստեօք համոզէ թէ Թովմաս չգնաց Հնդկաստան: Վկայեալ աւանդութիւնն զիւրութեամբ հմաճանայ:

Եւսիբիոս (*Hist. Eccl.* III. I.), Հերոնիմոս, Որոգինէս, Սոկրատէս Պատմիչ, Հիպպոլիտէս, Սոփրոնիոս և այլ նոյնասարաս հնագոյն Պատմաբանք վկայեն թէ Թովմային վիճակեցաւ Պարթևաստանի Առաքելութիւնն: Սակայն՝ Արևմտեան Քրիստոնէից Յայսմաւորք և Հնդկարնակ Քրիստոնեայք միաբանին ի վկայել թէ Թովմաս քարոզեց նաև Պարսից, Բաքտրիացոց, Եթէովպացոց և Հնդկաց, զոր St. Paulinus Natali վաւերացուցանէ հետեւեալ բանիւք:

Parthia Matheum Complectitur,
India Thomas¹. Դէ Գուին, այսպէս վկայէ առ այս: — « Հոյւր Հեղինակը, « երկոքին Յունական և Ասորական, միա- « բանին՝ համաձայնութեամբ հաստատե- « լով թէ Թովմաս Թափանցեաց ի Հնդկաս-

1. Dr. Noland. *History of the British Empire in India and the East* (Chap. XXXIII. p. 571).

« տան առ ի քարոզել գրանն¹»: Նոյնն հաւաստեն նաև « Գործք Թովմայի » (*Acta Thomae*):

Գալով առ Երկրորդ Դարն, տեսանեմք, դարձեալ ըստ վկայաբանութեան Եւսիբիոսի, թէ Պոնտէոս Աղեքսանդրացի իմաստասէրն, Աղեքսանդրիոյ Եպիսկոպոս Դեմետրեայ խրախուսանօք, այցելեց հաւաքալին Հնդկաստան 189 թուականին՝ ուր հանդիպեց Քրիստոնէից և սոցանէ ստանալով օրինակ մի Աւետարանի, ըստ Մատթէոսի, Երրայեցերէն լեզուաւ, տաւալ զայն Աղեքսանդրիա որոյ գոյութիւնն Հերոնիմոս ևս վկայէ, յիւրում ժամանակի (չորրորդ դարում) և նաև թէ Թովմայ Առաքելութիւնն ի Հնդկաստան համայնապէս ընդունման էր: Նիկիոյ Սուրբ Ժողովոյն (325. Յ. Ք.) ըսպէազրութեանց մէջ յիշատակուած է թէ Յովհաննէս, Առաջնորդ Պարսկաստանի և Հնդկաստանի ներկայ էր և ստորագրեց իւր անունն: Փոռմէնաիոս (300—360) Հաբէշտանի «Առաքեալ»ն և Քրիստոնէութեան հիմնա-

1. Des Guignes. *Acad. des Inscript.* (lib 5. p. 23).

զրոյ այդ երկրում և որ բազում տարիներ իւր կեանքն արդէն անցուցած էր Հնդկաստանում, 326ին, Եպիսկոպոս ձեռնադրուելով Աղեքսանդրացի Աթանասիոսէն (293-373) վերադարձաւ Հնդկաստան որպէս Առջնորդ¹։ Յամին 345, Թովմաս Մակրիակակ հերձուածողն երթալով Հրնդկաստան վաճառականութեան նպատակաւ՝ իւր աղանդն քարոզեց այն տեղ առանց տեղական արդեանց, բայց սա նշանաւոր է այնու որ շահեցաւ ձեռք բերել, բնիկ իշխաններէն, մասնաւոր իրաւունքներ Քրիստոնէից յաջողակ, որք քանդակուած տախտակների վերայ գոն ի պահեստի Հնդկաստանի Կոտտայամ Դպրոցում (Cottayam College²)։ Քոսմոս ինդոկոպղիւտոս, որ այցելեց Հնդկաստան 522ին, ասէ։ — «Այդ երկիրներում բազմաթիւ եկեղեցիներ կան³»։ Նոյնպէս, վեցերորդ դարում, Gregory de Tours, Գաղղիացւոց համբաւաւոր պատմահայր, յիշատակէ որ ինքն ծանօթացաւ մի անձին հետ, Թէոփորոս անուամբ, որ այցելած էր

1. Athanaseus. *Epistola ad Constantinum*.
2. Swanston. *Asiatic Journal*, 1833.
3. Montfaucon. *Patrum Graecorum* (tome II).

Սրբոյն Թովմայի գերեզմանն Հնդկաստանում։ Աստեմանոս զիտնականն վերահաստատէ Թովմայի քարոզութիւնն Հրնդկաստանում, ըստ Ասորական (Syriac) հեղինակութեանց զորս ինքն անձամբ թարգմանեց Լատիններէնի, նա մանաւանդ նամակ մի Յեսուովրոս Արիաբենոս Նեստորական Պատրիարքէն, զրուած է. Դարում, առ Սիմէօն՝ Պարսկաստանի Մետրոպոլիտն, յորում նախատէ նորան վասն իւր անտարբերութեան՝ Հնդկաստանի Քրիստոնէից նկատմամբ, որով «Հնդկաստան, սկսեալ Պարսից Ծովածոցոյն շրջափակ սահմաններէն մինչև Կօլօն (Սէյլօն), տարածութեամբ յաւել քան զփարսախս տասնեակու հարիւր, թաղուած է խաւարի մէջ¹»։

Ութներորդ դարու Քրիստոնէութեան անցքերն Հարաւային Հնդկաստանում՝ մասնաւոր հետաքրքրութեան արժանի են մերագնէից համար, որովհետեւ բազում հեղինակներ յիշատակում են որ Ուոհայեցի (Էդեսացի) Հայ մի, ըստ ոմանց՝ «Թովմաս

1. Assemanus. *Bibliotheca Orientalis* (Lib VII. p. 106).

Քանայ» և ըստ այլոց՝ «Մար թովմաս» անուամբ, որ յառաջնաբար Հնդկաստանում վաճառականութեամբ զբաղուած էր, 745 թուականէն սկսեալ մինչև իւր մահ, մեծ դեր կատարեց Քրիստոնէութեան արծարծման և տարածման այդ երկրում: Յիշեմք, աստանօր, այդ հեղինակներէն երկուսն. «Քրնա թովմա (Knâu Thôma) կամ Մար թովմաս, Հայ վաճառական, այցելեց Հնդկաստան, Յ. Տ. 745¹».

«.... (Ութներորդ Դարում) մինչդեռ, որպէս երևի, Հնդկաց Սաջնորդութիւնն Սելեւկիոյ Նեստորական Պատրիարքի հպատակութեանն պատկանէր, թովմաս Քանայ (Thomas Cana) անուամբ Հայ վաճառական մի իւր բնակութիւնն հաստատեց Մալաբարում (Հնդկաստանի Արևմտեան ծովեզերեայ սահմաններն): Նախքան այդ ժամանակն՝ Քրիստոնեայ եղբայրակցութիւնն թէ՛ անդր և թէ՛ Կոստամանդէլի ծովեզերքներում (Հնդկաստանի Արևելեան ծովեզերք), հալածուած բնիկ իշխաններէն, քշուած էին Երկրին ներ-

1. Rev. Richard Collins. *Missionary Enterprise in India*.

քնամասունքն՝ ապաստանարան որոնելով բլուրներում: Թէ արդեօք Մար թովմաս կերպաւորապէս Եպիսկոպոսութեան աստիճանին կոչուած էր կամ ոչ (չգիտեմք, բայց) երևի որ կրէր տիտղոսն և պաշտօնավարէր որպէս Եպիսկոպոս և մեծ ազդեցութիւն ունէր Հարաւային Հնդկաստանի մէջ: Նորա պաշտպանութեան ներքոյ բնիկ երկրական Քրիստոնեայք վայելեցին ապահովութիւն և խաղաղութիւն: Կարծիք յայտնուած է թէ այս անձն, որ ամուսնացաւ և մեռաւ Հնդկաստանում և թողեց բազմաթիւ սերունդներ, արժանաւոր Քրիստոնեայն է որ շփոթուած է Առաքելական Սրբոյն հետ¹: Սոյն Հայի անունն, «թովմաս Քանայ», մեզ առարկայ է լինում մտազբաղութեան: Թուի մեզ թէ «Քանայ» նոյն է որպէս Քահաւայ զոր գիտեմք որ Հայ լեզուն որդեգրած է բուն Ասորականէն (Syriac) և որ, փոխ առ փոխ, գրում ենք Քահաւայ և Քհաւայ: Յուսամք երևակայութեան չափազանցութեան ենթակայ չ'եմք լինում՝ յայտնելով մեր այս հա-

1. J. W. Kaye. *Christianity in India* (pp. 10 and 11. London, 1859).

մոզու մէջ Հայագրի թովմաս Եկեղեցականն ճանաչուելով իւր ժամանակակիցներէն որպէս « Թովմաս Քահանայ », արձանագրուեցաւ Պատմիչներէն, ըստ ձայնի Լսողութեան, որպէս Թովմաս Քաւայ:

Անգղիոյ առաքինասէր Թագաւորն, Մեծն Ալֆրէդ, 883 թուականին, Դեսպանութիւն մի յղեց՝ յանձին Սիդէլմ, Շիերթօրնայ Եպիսկոպոսին ընդ քանի մի Ազնուականաց առ Միլափուռ, ի լրումն Քրիստոնէական ուխտեալ բաղձանաց իւր, որք այցելեցին Սրբոյն Թովմայի Մատուռն և յաջողապէս վերադարձան յԱնգղիա¹: Մարկո Պօլօ, որ իւր հետաքրքրական ճանապարհորդութեան միջոցին անցաւ նաև Հնդկաստան (1292ին) ունի իւր մասնաւոր վկայութիւնն տեղւոյն Քրիստոնէից մասին:

Վերադառնամբ արդ՝ առ Հայոց հաստատման խնդիրն Միլափուռում: Հնդկաստանի նշանաւոր անցից և դարձից մի էր բրբ Փորթուգալցին, Վասկո դա Գամա,

1. William of Malmesbury, *Chronicles of the Kings of England* (b. II. C. IV.); *Saxon Chronicles* (p. 86) և այլն.

1498ին, խարիսխ ձգեց Հնդկաց Ծովեզերքում հանդէպ Կալիկլտ քաղաքին, որոյ հետեց փորթուգալցոց տիրումն զանազան տեղեաց՝ այդ կողմի հողեմասներում: 1516ին, անցանելով, Սէյլօնի ճանապարհաւ, առ երկրին արևելեան ծովեզերեայ սահմաններն՝ հանդիպեցան սարսափելի ալեկոծութեանց: Ըստ զանազան Պատմաբանից՝ խղճահար և բարեհաւատ նաւաստիքն աղօթեցին առ Սուրբ Մայրն Աստուածածին որ եթէ օգնէ իւրեանց հասանել յանքոյթ ի նաւահանգիստ՝ խոստանային կառուցանել Եկեղեցի մի յանուն Սրբուհւոյն: Լոյս մի տեսին ցամաքին բարձանց վերայ որ առաջնորդեց նոցա առ այդ բարձունքն՝ որոց մի էր Միլափուռայ «Կրտսեր» Բլուրն ուր գտին փոքրիկ հնաշէն Մատուռ մի կառուցեալ, ըստ աւանդութեան, ի վերայ Գերեզմանի Սրբոյն Թովմայի: Սոյն Մատուռն փոխարկելով առ վայելչակերտ Եկեղեցի մի՝ ձօնեցին Սրբուհւոյն Աստուածածնի և անուանեցին Nossa Senhora Da Luz, այսինքն է, «Տիկին Լուսոյ մերոյ» և որ, հասարակօրէն, կոչման է « Լուզ » ի Եկեղեցին (The Luz Church): Քարետախտակ մի՝

յիշատակելով վերյիշեալ Եկեղեցւոյ շինութիւնն և կրելով 1516 թուականն՝ գետեղուած է Եկեղեցւոյն որմոյն վերայ: Եւ, այդ ժամանակում իսկ, Միլափուռ քաղաքի անուան վերակոչեցին « Սէն Թոմէ » (S. Thomé), այն է՝ « Սէյնտ Թոմաս » ըստ Անգղիացւոց որ անուամբ շարունակեց այնուհետ:

Հինգ հատ Հայերի գերեզմաններ, ըստ փորագրութեանց գերեզմանաքարերին վերայ (1663 թուականէն մինչև 1754), կարելի է տեսնել « Լուզ » ի Եկեղեցւոյն շուրջ գերեզմանատան մէջ¹: Ուրիշ գերեզմանաքարեր ևս կան յաւել հնագոյն (Ժ.Ջ. դարու առաջին քառորդին պատկանելի), « Coja » կամ Խօջայ պատուանումը, բայց յակնէ յանուանէ յիշուած չլինելով Հայ լինելն՝ անվաւեր մնան, ըստ ազգութեան:

1517ին, երկու Փորթուգալցիք, Դիօգօ Ֆէռնանդէզ և Բաստէաօ Ֆէռնանդէզ Մալաղայէն ժամանելով ի Պուլէկատ (իբրեւթն փարսախօք առ հիւսիս Միլափուռի)

1. Julian James Cotton C. S. *List of Inscriptions on Tombs or Monuments in Madras of Archaeological Interest* (Madras, 1905),

լսեցին վերաբերութեամբ ուխտատեղւոյն և մատրան Սրբոյն Թովմայի որ ի Սէն Թոմէ, « զոր տեղեկութիւն ստացան քանի մի Հայ վաճառականներէ »¹: Ալբէրտ զէ Մանդէլսո, որ ճանապարհորդութիւն մի կատարեց ի Հնդկա, 1638-1640 թուականներում, յիշում է որ քանի քանի Հայեր կային Սէն Թոմէում կամ Միլափուռում²:

Ուսումնասիրողը Գաղղիոյ Արեւելեան Հնդկաստանի Ընկերութեան³ Պատմու-

1. H. D. Love. *Vestiges of Old Madras* (Vol. I. p. 287).

2. H. D. Love. » » » (Vol. I. pp. 303-304).

3. Այս Ընկերութիւնն հիմնեցաւ Ժ.Ի. Դարու միջերում, բայց իւրեանց զործունէութիւնը չ'անցան անդր քան զՄաղաղասկար Կղզին: Սակայն, 1664ին, Լուդովիկոս Ժ.Ի. համբաւաւոր Նախարարացեան, Կոլբերտ (Colbert), ձեռն արկաւ մեծ եռանդամբ, յաւել զօրեղացէս վերակազմելոյ այդ Ընկերութիւնն, որոյ մէջ յաջողելով՝ 1667ին տնօրինեցաւ Գաղղիական առաջին Գործատուն (Factory) հիմնել Հնդկաստանի Սուրբ քաղաքում: Առ ի լրումն սոյն նպատակի, այդ տարի (1667), փոքրիկ նաւախումբ մի, խնամօք պատրաստեալ, յղեցին առ Հնդկաստան վերակացութեամբ երկու Պարոնների (gentlemen), այսինքն Պարոն Փառօն (M. Caron), քաջածանօթ Գաղղիացի Նաւավար Արեւելքում, և միւսն էր Պարոն Մարգար Ավանեց

նելոյ տեղւոյն պատկանելի եղելութեանց մանրամասնութիւնք: Բարեբաղդաբար՝ կարեւոր ինքնագիր աշխատութիւն¹ մի թողած է այս հռչակաւոր Գաղղիացին, որոյ մէջ այսպէս յիշատակագրէ. — «Հաւաստեօք հաստատուած է որ Սէն Թօմէի² ի բնէ սկզբնաւորութիւնն շատ մի Հայերի գործ էր որք այս տեղ իւրեանց բնակութիւններն հաստատած էին՝ և զբաղէին առետրականութեամբ և, նաև, ի պատճառս իւրեանց նուիրական ջերմեռանդութեան առ Սուրբն՝ որոյ անուանակիր էր Քաղաքն: Երբ Փորթուգալցիք ամրապէս հաստատուեցան Հնդկաստանի մէջ, այդ Ազգի անդամներն իւրեանց տեղաւորեցին երկրին բոլոր կողմերում և քանի մի ի նոցանէ Սէն Թօմէում: Այս տեղում միա-

տեկելոյ զկնի՝ վերջ ի վերջոյ նուաճուեցաւ (1687ին) և մասն կազմեցաւ Մուղուլ Միւսպետութեան՝ Առաւանդիւր Կայսեր ձեռամբ: Գօլկօնդաի աւերակ հին Մայրաքաղաքն, հինգ մղոն ծեռաւորութեամբ առ Արեւմտոս Հայդէրաբադայ, այժմ մասն կազմէ Նիզամի Երկրաբաժնին: Ի հնունն նշանաւոր էին աղամանդի հանքերն, ո՛չ շատ հեռի Գօլկօնդա Մայրաքաղաքէն:

1. François Martin. *Mémoire sur l'établissement des Colonies Françaises aux Indes Orientales*.

2. Իմա՛, Նոր Միլափուռ:

ցան Հայերի հետ որք արդէն կային և կառուցին բնակարաններ և կազմեցին կարեւոր քաղաք մի՝ տուրեւառութեանց ձեռնառութեամբ զորս ունեցան Հնդկաստանի միւս մասանց հետ: Հաւաստեն թէ յառաջներում այս տեղում կային ընտանիքներ որք միլիոնաւոր հարստութիւն ունէին, և, ճիշդ է որ առետուրն այս տեղում, իւր առաջին օրերում, արդարեւ ոսկեհանք մի էր»: Ուրեմն՝ արդարացի է ենթադրել որ Տասնեկեցերորդ Դարու առաջին քառորդում Հայերն արդէն փարթամ և նշանաւոր մասն կազմէին Միլափուռի բնակչաց, ի միջի բարգաւաճութեան և բարեյաջողութեան: Բայց, թէ ինչ էր Միլափուռի վիճակն 1662ին, այսինքն, միեկէս դար Փորթուգալցոց աւերիչ կառավարութեան ներքոյ լինելոյ զկնի, երբ այդ տարւոյն Մայիսին Գօլկօնդաի թագաւորն քսան հազար զօրօք՝ ամիրաներ պաշարելով քաղաքն ի վերջոյ զրաւեց զայն, թող Ձրանսուա Մարտէն դարձեալ պատմէ: «Քաղաքին բնակիչք¹ այն աստիճան հպար-

1. Ակնարկէ առ այն Բաժին որ կազմէր Փորթուգալցի բնակչութիւնն:

« տացան և ըմբոստացան ի պատճառս
 « իւրեանց փարթամութեան՝ մինչ երկաբ
 « ժամանակամիջոց մի մերժել Գօաի
 « Փոխարքայի գերիշխանութիւնն, զուրա
 « վանելով վարչապետներն և բարձրա
 « գոյն պաշտօնակատարներն ընտրուած
 « Փոխարքայէն. և նոքա, որոց թոյլ տային
 « պաշտօնավարելոյ, անգոր էին իշխելոյ:
 « Մարդասպանութիւնք, թիւնաւորութիւնք
 « և ուրիշ նոյնաբնոյթ եղեռնագործու
 « թիւնք առ հասարակ էին, որոց մասին
 « զօրհուրելի անցքեր պատմեն բնակիչքն
 « որք տեղեկացուցին ինձ մանրամասնու
 « թիւններն, և, ինքեանք իսկ՝ ընդունին
 « իւրեանց դիպած արհաւիրքներն որպէս
 « արդար պատիժ յերկնից.... մինչև
 « անգամ կրօնաւորք չվստահանային սուրբ
 « Հաղորդութիւն տալ (խուժադուժ ամ
 « բոխների մահամբձ վերաւորելոց) ա
 « ռանց թոյլտուութեան երկուստեք հա
 « կառակորդաց¹ »:

Ահա, այդ էր եղկելի, անսուրբ և եղբ
 րական վիճակ Միլափուռ քաղաքի 1662

1. François Martin. Նոյն որպէս ժան. 1, (Տես, յէջ 34):

Մայիսին՝ ի ներքոյ անգոր, Capitaio Mor¹, փորթուգալցի վերջին Քաղաքապետի տեղւոյն, երբ Գօլկոնդաի թագաւորն, Արդուլաճ Կուտուր Շահ, գրաւեց քաղաքն՝ հրամանատարութեամբ անուանի Միւր Զումլահի², որ 1655էն ի վեր Գօլկոնդաի Աւագ Նախարար էր և Սպարապետ:

Գժուարին չ'է երեւեկայել պատճառն որով Արդուլաճ Կուտուր Շահ վճռեց Հայազգի Մարկոս Բորզադին կարգել Քաղաքապետ Միլափուռայ, հաւանականաբար 1662 Մայիսին, երբ նա գրաւեց այդ քաղաքն և զտաւ զայն ըստ առեւտրակա

1. Նամակ մի, կրելով 7 Ապրիլ, 1662 թուական, զրուած Մադրասի Անգղիացւոց Աւագ Գործակատարէն առ իւրեանց Գործակատար որ ի Սուրաթ, ի մէջ բերէ անունն, Capitaio Mor, որպէս փորթուգալցւոց Քաղաքապետ Միլափուռում, այդ ժամանակում (Տես, H. D. Love. Vestiges of old Madras. Vol. I. p. 198):

2. «Միւր Զումլահ ազգաւ Պարսիկ էր, ծնուած Արդուտան գիւղաքաղաքում՝ Ասպահանին մերձ. իւր ծնողք ականաւոր անձինք էին Թէպէտե չըաւոր և Բայց, ինչեկեցէ, միջոց զտաւ մասնաւոր զրական կրթութիւն ստանալոյ որով մարթացաւ շահել զրազրի պաշտօն մի աղամանդի վաճառականի մի մօտ՝ որ ստէպ այցելէր Գօլկոնդա, Այս տեղում՝ Զումլահ ի վերջոյ թողնելով իւր վաճառական տիրոջն, իւր կողմանէ սկսեց առեւտուր առնել և պատկանելի հարստութիւն մի ձեռք բերեց որ

նութեան՝ քայքայեալ և ըստ քաղաքա-
կանութեան՝ գրեթէ մեռեալ, արդիւնք
Փորթուգալացոց եպիսկոպոսի և անդեկ կառա-
վարութեանն: Անտարակոյս՝ բրիտոնեայ
հասարակութիւնն կարեւոր մասն կազմելով
տեղւոյն բնակչութեան՝ ենթադրելի հա-
մարելի է (ի բացակայութեան փաստիւր
վկայեալ ապացոյցներէ) որ Քրիստոնեայ
քաղաքապետի մի անհրաժեշտութիւնն մա-
սամբ ազդեցութիւն պիտի ունեցած լինի
թագաւորին վճռական տնօրինութեան վե-
րայ: Փորթուգալցիք վարկարեկ, պարտեալ
և նուաճեալ՝ վտարունեցան պաշտօնական
գործառնութեանց մասնակցութենէ, ուստի՝
թուրի մեզ թէ Մարկոս Ընդադ, լինելով
Քրիստոնեայ և ունելով ազդեցիկ և ա-
ռաջնակարգ դրութիւն Միլափուլում, կար-
գեցաւ Քաղաքապետի պաշտօնին մէջ գոր-

նեցուկ եղև իւրն Աքքային Ղազլիճում պաշտօն մի գնել
և ի մէջ փոքր ժամանակի Սպարապետ լինիլ նորա
գորագնդին» (S^hu, Dr. Noland. History of the
British Empire in India and the East, Chap.
XLI. ժամ. p. 663). Ո՞վ էր արդեօք այդ «աղամանդի
վաճառականն»: Մարկոս Ընդադի նոյնութիւնն ժամա-
նակակից վկայութիւններով յաւել շօշափելի տեսակ
հաստատելոյ փափագաւ՝ երանի տեսիք եթէ այդ վաճա-
ռականի անունն յիշատակուած լինէր այս տեղ:

1664 փետրուարին ղեռ շարունակէր, որ-
պէս իւր նամակն առ Անգղիոյ Թագաւորն,
Կարօլոս Երկրորդ, ցուցանէ:

Եթէ խնդիր լինի թէ Մարկոս Ընդադ,
մինչդեռ Քաղաքապետ՝ ընտրեալ Գօլկոն-
դաի Թագաւորէն և մինչդեռ վարէր զայդ
պաշտօն իսկ, ի՞նչ դիտաւորութեամբ կամ
որո՞յ ներքին և կամ արտաքին պատճառ-
ներէ մղեալ՝ և թէ արդեօք բոլորովին
ինքնաբերաբար՝ փոյթ յանձին կալաւ
ջանալ Անգղիական հպատակ արձանա-
գրուելոյ, այդ ի վեր է քան զկար և զար-
դիս սահմանափակ զիտութիւն մեր ի բա-
ցայայտել, բոլորովին անտեղեակ գոլով
ի մասին ժամանակին շրջապատող զիւա-
նագիտական անցից և դարձից:

Բրայտօն (Անգղիա)

20

804

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0420515

16118

9(47.925)

22-38